

BİNGÖL YÖRESİ ZAZACA HALK TÜRKÜLERİNİN YAPI, KONU VE EZGİ BAKIMINDAN TASNİFİ*

Emin KARACA*

Özet

Folklorun önemli unsurlarının başında gelen türküler; bir toplumun sosyal, kültürel hayatı hakkında önemli bilgiler aktarır. Türküler halkın ortak malı olan kültürel ve folklorik öğelerdir. Türküler üretildiği toplumun ortak duygularını, acılarını, mutluluğunu, dünyaya bakış açısını, doğayla mücadelesini, yaşama kaygısını ve yaşama dair tüm uğraşlarını yansıtır.

Bingöl yöresi, Zazacanın konuşulduğu dil havzasının merkezinde yer almaktadır. Bingöl yöresinde konuşulan Zazaca ağzı, Zazacanın orijinal dil özelliklerini yansıtmaktadır. Bingöl yöresinde sözlü edebiyat geleneğiyle günümüze ulaştırılan Zazaca edebi eserler, dil ve kültür açısından önemli kaynaklardır.

Bu çalışmada Bingöl yöresine ait Zazaca halk türküleri; yapı (tür, biçim), konu ve ezgi (söyleniş şekli) yönünden sınıflandırılmıştır. Konu bakımından *aşk türküleri*, *gurbet-hasretlik türküleri*, *iş türküleri*, *yergi türküleri*, *mizahi türküler*, *düğün türküleri*, *kişiler üzerine söylenmiş türküler* ve *ağıtlar* olarak tasnif edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Bingöl, Zazaca, Türkü, Tasnif.

CLASSIFICATION OF ZAZAKI FOLK SONGS IN BINGOL REGION IN TERMS OF STRUCTURE, SUBJECT AND MELODY

Abstract

Being one of the most important elements of folklore, folk music provides important information about a society's social and cultural life. The folk songs are cultural and folkloric elements which are common riches of the people. Folk songs reflect the common feelings, sorrows, happiness, view of the world, struggle against nature, the concern for life and all the efforts of life.

Bingol region is located in the center of the language basin where Zazaki is spoken. The Zazaki subdialect spoken in the Bingöl region reflects the original language features of Zazaki. The region of Bingöl has an important source of literary works from Zazaki that have been delivered to our day with the tradition of oral literature.

Within the scope of this study, Zazaki folk songs belonging to Bingöl region were classified in terms of structure (genre, form) and melody (singing style), and in terms of subject as *love songs*, *homesickness songs*, *work songs*, *satirical songs*, *humorous folk songs*, *wedding songs*, *songs about people*, and *laments*.

Key Words: Bingol, Zazaki, Song, Classified.

* Bu makale, Bingöl Üniversitesi, Yaşayan Diller Enstitüsü, Zaza Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı'nda yapılan *Bingöl Yöresi Zazaca Halk Türkülerinde İnsan Unsuru* başlıklı yüksek lisans tezine dayalı olarak hazırlanmıştır.

** Öğretmen, İMKB Sarayıçı İlkokulu. emin_karaca@hotmail.com

GİRİŞ

1. Türkü Kavramı

Türkçede türkü kavramı “şarki”, “deyiş”, “hava”, “deme” gibi sözcükler ile ifade edilirken; Zazacada türkü kavramı “lawık”, “kılam”, “deyiri” veya “deyr”¹ olarak ifade edilmektedir. Bu isimlendirme veya telaffuzlarda ağız, şive veya yöresel farklılıklar etkili olmakla birlikte dil açısından bu bir zenginlik olarak görülmektedir.

“Türkü: anonim halk edebiyatında ezgiyle söylenen bir nazım biçimi ve nazım türüdür. Türküler şekil yönünden kıtalar biçiminde, duraklı veya duraksız hece ölçüsüyle yazılırlar. Türkülerde kıtalar yapı bakımından iki bölümden oluşur. Birinci bölüm türkülerin asıl sözlerinin bulunduğu bent adı verilen bölümdür. İkinci bölüm ise bendin sonunda tekrarlanan nakarattır.”²

Türküler halkın ortak duygu, düşünce ve sorunlarının ezgiler yoluyla dışa vurulmuş hâlidir. Ürettikleri halkın gündelik yaşantısını, yaşamla mücadelesini, dünyaya ve olaylara bakış açısını yansıtır. Türküler halk arasında sevilen kültürel öğeler oldukları için dilden dile yayılım gösterirler.

Zaza kültüründe müzik, mutlak ve temel bir toplumsal işlevi yerine getirmektedir. Toplumun yaşantısında yer edinmiş her türlü sorun, duygu, düşünce türkülere konu olur ve türküler yoluyla ifade edilir. Türküler toplumun kültür taşıyıcısıdır. Toplum yaşantısına konu olan unsur ve olayların akılda kalması ve gelecek nesillere aktarılması konusunda başvurulan yollardan biri ezgiler eşliğinde türkülere konu edilmesidir.

Türküyü seslendiren kişilere Zazacada *lawıkbêj*, *deyirbaz*, *stranbêj*, *dengbêj* denir. Bu kişiler türküleri yöreden yöreye, köyden köye, mezradan mezraya yaptıkları gezilerle yaymış ve popüler hale getirmişlerdir. Müzikal anlamda yetenekli olan bu kişiler öncelikle çok güçlü bir hafıza ve kulağa hoş gelen bir sese sahiptirler. *“Halk ozanları, toplumun değerlerinin kuşaklar boyu aktarılmasında önemli bir aracı olmuşlardır ve bunları kalıcı kılmışlardır. Halk ozanlarının doğaçlama yapma, saz çalıp türkü söyleme yetenekleri vardır. Genellikle bu yetenek, Tanrısal bir güç tarafından kendilerine bahşedilmiştir.”³* Tarihsel süreç boyunca yazılı edebiyat geleneğinin olmadığı Zazacada, Zaza

1 Abdulkirim Bor, *Bingöl Yöresi Zazaca Halk Türküleri*, Yüksek Lisans Tezi, Bingöl Üni., 2014, s.18.

2 Erman Artun, *Ansiklopedik Halkbilimi/Halk Edebiyatı Sözlüğü*, Adana 2014, s.468.

3 M. Çakar-F. Işık- M. Mehmetoğlu- E. Sadıkoğlu- R. Önen- S. Tan, *Kürt Dili ve Edebiyatı Ders Kitabı*, İstanbul 2010, s.45-46.

toplumunun kültürü, sanatı, tarihi, günlük yaşamı ve sosyal yapısıyla ilgili bilgi ve birikimler türkü söyleyen kişilerce günümüze ulaştırılmıştır.

Lawıkbêj, deyirbaz, stranbêj, dengbêjler aracılığıyla, yaşanan göçlerin etkisiyle, üretildiği yöreden farklı yörelere taşınan türküler dilden dile söylene söylene çoğu zaman asıl üretene kaybolarak anonim duruma gelmiştir. Türküler *lawıkbêj, deyirbaz, stranbêj, dengbêjler* aracılığıyla düğün törenleri, şölenler, festivaller, gece sohbetleri, iş faaliyetleri, ölüm merasimleri vb. ortamlarda söylenmektedir.

Türküler bir kez üretildikten sonra onlara enstrümantal unsurlarla müzikal bir ritim eklenir. Zaza müziğinde çalgı aletleri sınırlıdır veya ikinci plandadır. İslam dininde bazı çalgı aletlerinin haram sayılması nedeniyle toplumda oluşan bu dini hassasiyetten ötürü çalgı aletlerinin sayısı çok fazla değildir. Türkünün kendisi temelde vokal bir karaktere sahip olduğu için enstrüman eşliği, her şeyden önce dinleyiciyi ozanın mesajını daha iyi algılayabileceği bir ruh haline sokmak için eklenir. Bingöl yöresinde söylenen türkülerde kullanılan çalgı aletleri genellikle bağlama, kaval, arbane, davul, zurna, billur, def'tir.

2. Bingöl Yöresi Türkülerin Tasnifi

Çalışmamızda araştırma ve inceleme yoluyla elde edilen türkülerin tasnifi; Yapılarına göre türküler, konularına göre türküler ve ezgilerine göre türküler olmak üzere üç şekilde yapılmıştır. Başka kaynaklarda farklı sınıflandırmalar görülebilmektedir ancak bizim çalışmamızda bu başlıklar altında bir sınıflandırma uygun görülmüştür.

2.1. Yapılarına Göre Türküler

2.1.1. Mani Kıtalarından Kurulu Türküler

Örnek: Ha Ha Ninna

Cêko duzo herawo,
Kênu tedi Rız kuawo,
Xımlê kenun rışawo,
Xortu xur arî dawo,

Yego pilo filxuno,
Yego qijo nişuno,
Yo ho munid aw dono,
Teres birey kênuno⁴

4 Seslendiren: Rençber Aziz. Doğan Karasu, *Dinyad Yo Darê Ma, Rençber Eziz*, Vate Yayınları, İstanbul 2012. s. 214.

Örnek: Keynê

Keynê şını qetari
Kueni moni buestoni şari
Semêd liçêk xiyari
Kueni keberun şari

Kaynak kişi: Mustafa Karaca
Halifan Köyü/Karlıova

2.1.2. Bağlantıları Dört Mısra Olan Türküler

Örnek: Nigena

Nigena ez nigena
Willê billê tu nigena
Nigena ez nigena
Willê billê tu nigena

Çım bavi tu peruno
Çımê dadê tu zerduno
Qalın ê tu mır vayo
Marq u zer u dolaruno⁵

2.1.3. Bentleri Üç Mısra Olan Türküler

Örnek: Wıso Wıso Wırıso

Wıfun mınno tu piya nêbo, Wıso
Ap mın zê tu çinebo, Wırıso
Tı mı xwı vira bıксе, Wıso
O h'êc tu qeбуl nêbo, Wırıso

Wıso, Wıso, Wırıso o Wıso
Ravrêy mektub bınisо, Wırıso
Bıwun, bıpers, bınisо, Wıso⁶

2.1.4. Bentleri İki Mısra Olan Türküler

Örnek: Lori Lori

Mala, malay dewê ma wo
Bıdîn cı fıtrun, zika wo
Ço vun keliyê dadiyê ma wo
Lorî, lorî, mala lorî!

5 Seslendiren: Yakup Koçak. <http://www.youtube.com/watch?v=4KWqqpJ8Bzs> (Erişim Tarihi: 25 Temmuz 2018).

6 Seslendiren: Rençber Aziz. Karasu, s.212.

Esselat u wesselât,
Mala gueşt wen, ma turaq.⁷

2.1.5. Koşma Düzeninde Kurulan Türküler

Örnek: Şew Tari⁸

Rındê Çolig aqıl sarê mı berdo.....a
Şarır omnon mır zımıstonu serdo.....a
E'mır berd mı ez eştu bela derdo.....a 11'li hece ölçüsü
Zerê mı şî şew tariya şew tari.....b

Şew tariya şew tari.....a
Delala mına bari.....a
Adır kerdi zerê mı.....b 7'li hece ölçüsü
Şî biya vêywe şari.....a

2.1.6. Karşılıklı Kılamlar - Atma Türküler

Örnek: Lacek Lawo⁹

Lê lê delal ruej vêcyenu ini deredo
Ziraj qaqibnena ini kere do Erkek
Kênay terês ez kena nikena
Dêrd tu nivyeceno mi zere ra

Lacek lawo ti çarayî ti çarayî
Tu zumbîyêl sîyayî pêd qeldayî Kız
Lacî terês ez dinyara zaf gêraya,
Mı zafê sê tu xapînayî paverdayî

2.1.7. Belli Bir Kuralı Olmayıp

Kendi İçinde Farklılık Gösteren Türküler

Örnek: Hêywax Mı Ri Hêywax Mı Ri
Lê lê kuey ma niyo darbêndi
Şuenonu gawunon tı ra qetar wendi
Bext mın u tu ra hol piyer şî, xırab mêndi
Hewax mırı heywax mı ri qeder çınıyo ez sekırı

Lê lê ez niweşa miyon cılonda
Şu biya mıser hêkimuno

7 Seslendiren: Rençber Aziz. Karasu, s.215.

8 Seslendiren: Maral. <http://www.youtube.com/watch?v=nnDYNIec5Q> (Erişim Tarihi: 16 Ağustos 2018).

9 Derleyen: Seyidxan Kurij. <http://sertkaya1.tripod.com/mypersonalsite/id19.html> (Erişim tarihi: 19 Temmuz 2018).

Hêkimo tı homay kêni tı derdonê mı darikiri
Hewax mîri heywax mî ri qeder çiniyo ez sekîrî¹⁰

2.2. Konularına Göre Türküler

2.2.1. Gurbet ve Hasretlik Türküleri

İnsan, doğası gereği doğup büyüdüğü yerde, alışkın olduğu kültürde yakın eş, dost ve akrabalarıyla yaşamını sürdürmek ister. Gurbette olması durumunda kendi öz yurduna özlem ve hasret duyar. İnsanlar yaşadıkları yerlerden başka bir yere geçici veya kalıcı süreyle ekonomik, sosyal, siyasi nedenlere göç ederler. Gurbet: gariplik, yabancılık, yabancı bir yerde bulunma hali, yâd el, yabancı memlekettir. Edebiyatta âşık, sevgili, gurbet, sıla ve özlemle birlikte anılır.¹¹ Gurbet teması, Bingöl yöresi Zazaca türkülerde sıklıkla işlenen bir temadır.

Örnek: Meberm Dayê

Gurbette insanın özlemine yansıtan bir diğer tema “anne özlemi” dir. Kırsal kesimde ilkbahar mevsimiyle beraber köylüler yaylaya çıkmaya başlarlar. “Meberm Dayê” türküsüyle ozan, kendisi köyde olmadığı için annesinin tek başına yaylaya çıkamadığını belirtmektedir. Gurbette sayılı günleri kaldığını, memlekete döndüğünde beraber yaylaya çıkacaklarını müjdeleyerek annesine teselli vermektedir:

Wısar dıyon waxt varuno
Şar dewêma şu waruno
Ez u tu onc şun waruno
Meberm dayê meberm dayê
Meberm dayê meberm dayê
Ruejmi taymênd ezyen dayê
İtya welat xêribuno
Ço nizon ço ho sebena
Dayê mı kedêmwawo
Meberm dayê meberm dayê¹²

Örnek: Eman Eman Eskereyê

İnsanı yaşadığı yerden ayrı bırakan, hasrete sevk eden bir diğer faktör ise askerliktir. “Eman Eman Eskereyê” adlı türküde askerlik görevi nedeniyle memleketine hasret kalan ozan, memleket özlemine türküsüyle dile getirmiştir:

10 Bayrak, Mehmet, *Kürt Müziği Dansları ve Şarkıları*, II, Ankara 2002, s. 1223.

11 Artun, s. 216.

12 Seslendiren: Avni Polat. http://www.youtube.com/watch?v=84FWaL_haHc (Erişim Tarihi 15 Temmuz 2018)

Eman eman eskereyê
 Hawa yenu wişo wişo
 Ti mi vyerta şîya Muş'o
 Zerre mi tu ri bîya sê mişmişo
 Eman eman eskereyê

Ez xêrîba xêrîbê da
 Warê ma niko myun warundo
 Tim û tim çim mi hunu sêr rîyûndo
 Eman eman eskereyê¹³

Örnek: Ez Niweşa

İnsan politik sebeplerden dolayı da gurbete göç etmek zorunda kalır. Siyasi göç; savaş, işgal, devrim, terör gibi vb. olayları kapsar. İnsanların politik nedenlerden dolayı göç etmek zorunda kalmaları sonucunda gerçekleşen bir durumdur.

“Ez Niweşa” adlı kılamında gurbet ellerde hastalanıp yataklara düştüğünü belirten Aziz, geceleri rüyalarına giren sevdiğinin hasretinin ölümden beter olduğunu, hasretine sebep olan dönemin devlet yönetiminden şikâyetini dile getiren sanatçı, köyüne bile gelemediğini dile getirir:

Ez niweşa miyun cılun do
 Tı şewiz ha mı hunun do
 Keçê dinê willay ez mêrg xu ri niqehriyen
 La tı hesret şîya in 'Ez gun do

Kihun şini yenu newı
 Tasê dîşmên ra awk mewır
 Erê willay ez se kiri
 İn faşist ... nıverdeni ez biyeri dewı¹⁴

2.2.2. Aşk Türküleri

Âşk, türkülerde en çok işlenen konuların başında gelmektedir. Gençlerin buluşmaları ve yakınlaşmaları, aşkın önündeki engeller, toplumsal olgular, sevgiliyi tasvir, sevgilinin güzelliğini betimleme, sevgiliye duyulan özlemi, yaşanan ayrılıkları, hayalleri, evlilik umudunu, küskünlükleri, sevgiliye duyulan kuşkuyu, aşkla ilgili toplumsal yergileri, kavuşamamaktan duyulan korkuyu, sevgilinin vefasızlığını, sadakat, aldatma, sabır, pişmanlık, kavuşma

13 Derleyen: Sêyidxan Kurij. <http://sertkaya1.tripod.com/mypersonalsite/id19.html>
 (Erişim tarihi: 24 Eylül 2018)

14 Karasu, s. 208.

ve mutluluk gibi birçok duyguyu içinde barındıran türkülerden oluşmaktadır.

Âşıklar bahtsızdır, ömürleri sevgililerinin peşinden koşmakla geçer.¹⁵ Aşk şarkılarında içten gelen his ve duygular, genel olarak gerçekçi bir tarzda dile getirilmektedir; ancak kinayeli ya da mecazi anlatım tarzları da kullanılmaktadır. Çoğu zaman doğada aşkı tasvir eden canlı ve cansız varlıklar da aşkı dile getirmek için kullanılmaktadır. Doğadaki varlıklar aşğın sevdiğine beslediği duygulara karşılık olarak kıamlarda motif olarak kullanılmaktadır. Bingöl yöresi Zazaca türkülerde sevgili betimlenirken “zarec/zarac” (keklik) ögesi sıklıkla kullanılmaktadır. Bütün bunların yanı sıra kişi, coğrafya ve yer adları da kıamlarda sıkça kullanılmaktadır.

Örnek: Xım Xımê

Çoğu zaman delikanlı sevgilisinden bir buse ister ancak bu buse değerli bir hazinedir. Sosyal kısıtlamalardan o kadar korkulur ki, öpme eylemi için akşam vakti karanlık kuytularda, تنها bir yerde fırsat kollanılır ve bu iş genellikle gizlice yapılır. Aşağıdaki kılamda da bu duygular dile getirilmiştir:

Xım xımê Sılêmoni
Ca çın ez yo lew pani
Wa vındêr helê şoni
Dadu bavira mioni

Xım xımê naşti naşti
Kalon êrdiş xu taşti
Xuerton zımiel vıraşti
Xım xımê wabu wabu
Wa cê mın tu tênabu
H’eton bın bıron siyabu

Anonim

Kaynak Kişi: Mustafa Karaca

Halifan Köyü/ Karlıova

Örnek: Derdê to

Selvi boy, ince zarif bir beden, örgülü saçlar, kara gözler, kan kırmızı yanaklar, süslü ziynet eşyaları, endamı gösteren giysiler vs. hepsi bir kadının güzelliğini tasvir eden unsurlarıdır. Ancak güzelliğinin yanında, kadının ahlakı, sosyal konumu, bir evi çekip çevirme becerisi, işgüzarlığı da aşkın ön koşulları olarak vurgulanır. Aşağıdaki türküde bu durum ezgileye dönüştürülmüştür:

¹⁵ Artun, s. 60.

Herê herê derde to
Bazın zerin destê to
Ez zer kota bejnato

Bejna bari ayê to
Qîle suri ayê tu
Bazın zerin ayê to
Ez hesreta bejna to

Fistana sor ayê tu
Qîle bari ayê tu
Çıme siyaye ayê tu
Ez zer kota bejnê tu

Yoka derga bariya
Omi itara şıya
Kom diya kom nidiya
Honiya tur meraqliya¹⁶

Örnek: Şew Tari

Aştan dolayı sevgililerin birbirlerine besledikleri duygular yoğun bir biçimde yaşanır. Evlilik ümidi beslediği, ince ve zarif boylu sevgilisinin bir başkasıyla evlendirilmesi, aşığın yüreğinin yangın yerine çevrilmesine neden olur. Aşağıdaki 'Şew Tari' adlı kılamın birinci bölümünde ozan, Bingöllü güzelin güzelliğiyle aklını başından aldığını, bu güzellik karşısında hayatının kışa döndüğünü, ömründen ömür çalan sevgilinin başını türlü belalara soktuğunu, yüreğinin yakan sevgilinin gidişiyle hayatının karardığını ifade etmektedir:

Rındê Çolig aqıl sarê mı berdo
Şarır omnon mır zımıstonu serdo
E'mır berd mı ez eştu bela derdo
Zerê mı şı şew tariya şew tari

Şew tariya şew tari
Delala mına bari
Adır kerdi zerê mı
Şı biya vêywe şari

İkinci bölümde âşık başkasıyla gönülsüz olarak evlendirilen sevdiğinin kendisi için ağladığını, gözünden akan yaşların sel gibi olduğunu ifade et-

16 Seslendiren: Zercanê Çolig. www.youtube.com/watch?v=ScWFxU_ZjIE (Erişim Tarihi: 01 Ağustos 2018).

mektedir. Sevdiğiyle karşılıklı olarak birbirleri için ağladıklarını belirten ozan bu durumun yüreğinde acı ve keder bıraktığını ifade etmektedir:

Weyvê şarya semêr mıra bermena
Çıqas rında awkê derdon persena
Ez semêr yı ya semêr mı hêliyena
Zerê mı şî şew tari ya şew tari

Şew tariya şew tari
Delala mına bari
Adır kerdi zerê mı
Şî biya vêywe şari¹⁷

2.2.3. Mizahi Türküler

Mizah toplum yaşantısına renk katan unsurlardan biridir. Toplumun olaylara bakış açısı toplumun mizahını belirler. Mizah gündelik yaşanan olaylardan çıkarılan inceliklerdir. Toplum yaşantısında yer alan her türlü unsur mizah konusu olabilir. Mizah yoluyla toplumun gelenek ve görenekleri sorgulanır. Ozanlar ince nükteleriyle toplumdaki aksaklıkları yeri ve zamanı geldiğinde kılamlarıyla dile dökerler. Ozan, halkın günlük yaşamındaki sıradanlaşmış olguları halkın mizah anlayışıyla yeniden oluşturarak halka sunar. Kimi zaman durumu eleştirir, mizah yoluyla mesaj vermeye çalışır.

*Mizahi türküler: İnsanlara hoşça vakit geçirten, gülüp, oynayıp, eğlenmelerine vesile olan türkülere verilen addır. İnsan doğasında yergi, kınama, taşlama, küçümseme, alay etme, çekiştirme, gülünç duruma düşürme isteğiyle yapılan anlatıma da mizahi anlatım denir.*¹⁸ Mizahi türkülerin konusu bir hayli geniştir. İnsan yaşamındaki her şey; toplumda sakarlıklarıyla öne çıkmış kişiler, yalan söylemeyi adet haline getirmiş kişiler, yöresel yemekler, evcil hayvanlar vb. mizahın konusu olabilir.

Örnek: Keçello

Sık sık önemsiz kazalar yapan sakar kişiler de kılamlara konu edilmiştir. “Keçel” (kel) adlı kılamda “keçel” adlı karakterin mutfakta çanak çömlek içinde yaptığı sakarlıklar nedeniyle ortalığı karışması ve bedel olarak dayak yemesi mizahi bir dille ele alınmıştır:

Keçello hakka maka
Tirli wirli keçello

17 Seslendiren: Maral. <http://www.youtube.com/watch?v=nndyYNIec5Q> (Erişim Tarihi: 16 Ağustos 2018).

18 Artun, s.368.

Keçel kot myon fıraon
 Halla halla keçello
 Keçello xayin mayin
 Halla halla keçello
 Keçel eşt vêr şirmaon
 Rebbi biger keçello
 Anonim
 Kaynak kişi: Mazhar Yılmaz
 Halifan Köyü/Karlıova
 Örnek: Kış Kış Kergê

Mizah türkülerinde eleştirilen konular yakın çevredeki canlı cansız varlıklar üzerinden ele alınır. Evcil bir hayvan olan tavuk eti ve yumurtası için yetiştirilir. Tavuğun sahibi tavuğun beslenmesi için ona yem verir; karşılığında tavuktan yumurta bekler. Ancak karnını doyan tavuğun başka yerde yumurtlaması sahibinin emeklerini boşa çıkartır. Beslediği tavuğundan yumurta alamayan hayvanın sahibi de durumu kılam yoluyla mizahi bir dille ele alır:

Quti xwı kêymad wena
 Hakon xwı şarir kêna
 Kış kış kergê kış kergê
 Gemcalê negur dergê
 Kış kış kergê kış kergê
 Ma xwır hakon tu werdên
 Mıyon dewon ra gêrena
 Tuyun weşon xwır wena
 Kış kış kergê kış kergê
 Gemcalê negur dergê
 Kış kış kergê kış kergê
 Ma xwır hakon tu werdên...¹⁹
 Örnek: Keynê

Kırsal kesimde yaşayan halk geçimini tarım ve hayvancılıkla sürdürür. Yaz aylarında bağ bahçe ekilir. Ürün bekletilir. Ürünlerin olgunlaşmasıyla bostan yanından koyun sağmaya giden kızlar canı çektiği salatalıktan almak için bostana girerler. Bostan sahibinin köpeğiyle karşılaşan kızlar can havliyle kaçarken elbiseleri tellere takılarak yırtılır. Bu kızlardan birinin annesi kızının yırtık elbisesine yama yaparken bu durumu mizahi bir dille terennüm eder:

19 Seslendiren: Said Altun. <http://www.youtube.com/watch?v=ExqinWR6FU0> (Erişim Tarihi: 11 Eylül 2018).

Keynê şini qetari
Kueni moni buestoni şari

Semêd liçêk xiyari
Kueni keberun şari

Semêd liçêk xiyari
In Keynê çî bî a'ri

Keynê şini qırçiko
Semêr lemêk tırşiko

Kutık belek gırıdawo
Kınci keynek dırnawo

Day cırı pını dawo
Pinê yı zi dıryawo

Anonim
Kaynak Kişi: Mustafa Karaca
Halifan Köyü/Karlıova

2.2.4. Ağıtlar

Ölüm gerçekliği, insan hayatında korku, ürperti, hasret uyandıran bir olgudur. Ağıt genellikle ölüm karşısında çaresiz kalan insanın yüreğinde duyduğu acının, kederin sözcüklerle dile dökülmüş hâlidir.

*Ağıt, bir ölüm üzerine belli bir geleneğe uyularak yapılan törenlerde yakılmış ve söylenmiş, bir de böyle bir törende yakıldığı halde daha sonra hatıralarda yaşayan türkü olarak iki anlama gelir.*²⁰ Ağıtlarda ölen kişinin iyi yönleri, yaptığı iyilikler, geride bıraktığı yaşanmışlıklar, anılar, geride kalanların ölen kişiye duydukları özlem dile getirilir. Ağıtlar genellikle anlatım tarzında söylenir ve ağıtlarda genellikle ağıdı yakılan kişiyi ölüme götüren nedenler, hayattayken o kişiye söylenmeyen sözlerden dolayı duyulan pişmanlıklar, yerinme duyguları ön plandadır.

Örnek: De Luri Luri

Ölümün her türlü insanın yüreğine gam, keder taşır. Ancak bazı ölümler vardır ki insanın yüreğinde derin izler bırakır. Trafik kazası, iş kazası vb. Aşağıdaki ağıtta henüz genç sayılabilecek yaştaki Celal adındaki oğlunu bir trafik kazasında kaybeden annenin ağıdı yer almaktadır.

²⁰ Artun, s.23.

Giriş bölümünde “Luri luri” diye feryat ve yakarıшта bulunan anne kendince “kibarê”, “berxê”, zerecê” gibi en güzel benzetmelerle oğluna seslenir. “Bırindar” oğluna kurban olduğunu sık sık belirtir:

De luri luri luri luri luri luri luri kibarê luri
 De luri luri luri luri luri luri luri berxê luri
 De luri luri luri luri luri luri luri zerecem luri
 De luri luri luri luri luri luri luri bî acê luri
 De ez kırbun bena kibarê xuri, ez kırbun bena bırindarê xuri
 Heywax bırindarê mı, heywax bırindarê mı

Ölen kişinin yokluğundan duyulan üzüntü ağıtlar yoluyla dile getirilir. Ölenin toplumdaki yeri anılır. Yokluğu hatıralarıyla yâd edilir. Aşağıdaki bölümde kış mevsiminin geldiğini, karın yağmaya başladığını, oğlu gibi yazı çalışarak geçirenlerin evlerinde istirahat çekildiğini belirten anne kendi oğlunun bu istihatten ve dünyalık nimetlerden mahrum kaldığını, kör talihinin buna sebep olduğunu belirtir:

De bırindarê vor varena zımıstono
 Ez kırbun ciğêr payiz vêrya zımıstono
 De şar xur guri kerdo xuri weno
 Şar serê xwu guret ra gerayo sera şıyo
 De feleka kuri tu xapınayo
 Heywax lımınê bırindarê mı

De ez kırbun bena ciğêrê xuri wılay bımaro
 De mı vay cigeram çınıya bıyero cemaatıd toş baz lêro
 Ez kırbone bırindarê warmendê pel şıktê beno

Evlad acısıyla derdinin dağlardan büyük olduğunu belirten anne, evladı Celal’in cenazesini görmek yerine; dağlardan kopan fırtınaları görmeyi yeğlediğini belirtir:

De derd yenu, derd yenu, derd yenu, derd yenuuu
 De wılay derdê m kyun ra gırunu
 De dayıkam cınazê kibar nivini
 De dayıkam cınazê Celal nivini
 De dayık wazen koydê bazdıgir bıvını
 De vono vono vono vono vono, ez ciğêrê xwu ri vono...²¹

Örnek: Sêr Sarıcon Ölüm üzerine duyulan üzüntü ağıtların yakılış sebeplerinden başlıcasıdır. Aşağıdaki ağıtta Elazığ ili Karakoçan ilçesine bağlı

21 <https://www.youtube.com/watch?v=pNC-UxepD64> (Erişim Tarihi: 15 Eylül 2018).
 Bahar 2019

Sarıcan beldesinde Hasan adlı bir yakının ölümünden duyulan üzüntü dile getirilmiştir. Ağıdı yakan kişi Hasan'ın ölümünden duyduğu derin üzüntüden kaynaklanan çaresizliğini dile getirmekte, ölüm Allah'ın emri diyerek üzüntüsünü hafifletmeye çalışmaktadır:

Leyro mırı leyro mırı
 Leyro mırı leyro mırı
 Leyro mırı mı tênari
 Eman canê mı cigerê mırı
 Qedêr Alley ez sekırı

Leyro lımın sêr Sarıcon pier kerıyo
 Bın Sarıcon pier kerıyo
 Leyro lımın mıdı cınazê Hesenê mı cuerd omıyo
 Leyro mırı mı tênari
 Ax leyro mırı leyro mırı
 Leyro mırı mı tênari

Ölen kişinin ardında kalanlar için hayat devam etmektedir. Akşam vakti otlamaya çıkan inekler köye geri döner, konu komşu gündelik işlerindedir. Hasan'ın yakınları ise yas tutmakta, Hasan'ın hatıralarıyla dolu evinde geriye bıraktıklarına bakarak teselli bulmaya çalışmaktadırlar:

Leyro lımın mıva şaro tu va şaro
 Mongê omê helê sono
 Leyro lımın bıya pıç pıçê cironono
 Leyro mırı leyro mırı
 Leyro mırı mı tênari

Leyro lımın aşm vejyena aşma zerdo
 Leyro lımın cılon Hesêni mıyond rako
 Leyro lımın wa tijê sıvê bonu ako
 Leyro mırı leyro mırı

Ax leyro mırı leyro mırı
 Leyro mırı mı tênari

Anonim
 Seslendiren: Ömer Ayata
 Halifan Köyü/Karlıova

2.2.5. Yergi Türküleri

Yergi Zazaca kılamlarda sık işlenen konulardan biridir. Ozanlar toplumda yanlış gördükleri kişilerin tutum ve davranışlarını, toplumsal olayları, toplu-

mun gelenek ve göreneklerini kılamlar yoluyla eleştirirler. *Edebiyatta şiirle bir kimseyi, bir düşünceyi, bir durumu açık ya da kapalı biçimde, iğneli bir dille yerme sanatına yergi denir. Her yergide bir uyarı olduğu için öğretici özellik de bulunur. Yergi, kişi ya da olayın kötü yönlerini ele alarak bunu alaycı bir üslupla değerlendiren yazılardır.*²²

Yergi türkülerinde eleştirilen kişiler genellikle sosyal yönü kuvvetli olan kişilerdir. Bu kişilerin yanlış uygulamaları kılamlar yoluyla dile getirilmiştir. Her toplumda açgözlü, doymak bilmeyen, kul hakkına giren insanlar vardır. Ozanlar bu durumu görüp adeta “Kral çıplak!” demeye getirirler. Bingöl yöresi türkülerinde eleştirilen kişi ve durumları şu şekilde sıralayabiliriz: din sömürüsü yapan din görevlileri, devlet yönetimi ve yöneticileri, toplumda yaşanan yolsuzluklar, yanlış toplumsal adetler, başlık parası isteyen aileler...

Örnek: Lorî Lorî

Bingöl yöresinde dinî hassasiyetten ötürü din adamlarına değer verilir. Din adamlarının toplum içerisinde saygın bir statüsü vardır. Eskiden devletten maaş alamayan din görevlilerinin masrafları, cemaatin verdiği zekât ve fitre sadakalarıyla karşılanırdı. Bunun yanı sıra bir toplulukta din adamlarına başköşede yer verilir, sofrada en güzel yiyecekler ikram edilir. Kendilerine dinî hassasiyetten ötürü tanınan bu imtiyazı kötüye kullanan kimi mala (imam), şêx (şehy), mifti (müftü), hêcî (hacı) gibi din adamları da olmuştur. Bu durumu eleştirmek de ozanlara kalmıştır:

Lorî, lorî, mala lorî!
 Lorî, lorî, miftî lorî!
 Lorî, lorî, şêxım lorî!
 Lorî, lorî, hêcî lorî!

“Lorî Lorî” adlı kılamın birinci bölümünde ozan, devletten maaş alamadığı için fitir sadakası ve zekâtla geçimini sağlayan bazı imamların halktan kendilerine yetenden daha fazlasını istemesini, bunu alışkanlık haline getirmesini ve aç gözlülüğünü sert ifadelerle taşlamıştır. Nakarat bölümünde imamin et, halkın ise çökelik yediğini ifade etmiştir:

Mala, malay dewê ma wo
 Bıdîn cı fitrun, zika wo
 Ço vun keliyê dadiyê ma wo
 Lorî, lorî, mala lorî!
 Esselat u wesselât,
 Mala gueşt wen, ma turaq.

²² Artun, s.521.

Ozan kılamın ikinci bölümde devlet memuru olan müftünün saat sekizde devlet dairesinde olduğunu, cemaat ortamında da makamından ötürü en başköşede yer aldığını ifade eder. Müftüyü derede bir bayanla çıplak gördüğünü belirten ozan bu durumunun tezatlığını ortaya koyar. Nakarat bölümündeyse müftünün içeceği viski, halkın içeceği ise su olduğunu belirtir:

Seât hêşt id ho dayrı do
Miyon cemat id ho sarı do
Mi wi u ya zit di deri do
Lorî, lorî, miftî lorî!

Esselat u wesselât,
Mıfti wiski wen, ma awk.

Üçüncü bölümde şeyhlerin devletten kadro ihdasında bulunamadığı için devletin verdiği maaşa haram fetvası verdiğini, hâlbuki halktan aldıklarının daha fazla olduğunu, şeyhlerin özünde iyi olmalarına karşın arada yalan konuştuklarını ifade eder. Nakarat bölümünde de şeyhin sofrasında bal bulunurken halkın biberle karnını doyurduğunu belirtir:

Meâşê hukmat hêrûm keno
H'elbuk piyerın ra zied geno
Zaf hol bıneyk zurun keno
Lorî, lorî, şêxım lorî!

Esselat u wesselât,
Şêx êgmin wen, ma isuat.

Dördüncü bölümde hac görevini ifa etmek üzere Mekke ve Medine'ye gidip dönen hacının ellerini saygı gereği öpmesine karşılık, başkalarına hediye olarak radyo getirdiğini, kendisini de hurmaya layık gördüğünü söyler. Nakarat bölümündeyse hacı olmanın ona bir şey katmadığını, hacının otobüste bir kadına sarkıntılık ettiğini dolayısıyla kendisini ve toplumu rezil ettiğini belirtmektedir:

H'eci şiyu Mekk u Medinawo
Ma piyor şı lew na desta wo
Şar radyun ard, mı xurmawo
Lorî, lorî, h'eci lorî!
Şar tēyib ard, mı tizbawo
Lorî, lorî, h'eci lorî!

Esselat u wesselât,
H'eci pê fêk tuyer pat
Esselat u wesselât,

H'eci otobusıd alızıya Fat
Esselat u wesselât,
H'eci ma u xwi pia kêrd rezil û riswat²³

Örnek: Her Çi Biyo Vıla

Süregelen yolsuzluklar, halkın başına bela olan hırsızlar da ozanların gözünden kaçmamıştır. “Her Çi Biyo Vıla” adlı kılamda çalmaktan, hak yemekten karnı şişen, gözü doymayan kişilere karşı ozan, halkın nemelazımcı anlayışını eleştirir. Yolsuzluklara karşı duyarsızlıktan toplumsal düzenin karmakarışık olduğunu ifade eder:

Destur biden wa bı viyeêr
Verdên waşır a nigêr
Bi ela bi bela
Bi belê sarê ma
Destur biden wa bı viyeêr
Şınça waşier a nigêr
Bi ela bi bela
Bi belê sarê ma

Herçi verdiyo wêri
Herçi biyo tiemona
Herçi verdiyo wêri
Herçi biyo vıla, biyo vıla
Qe mevaj mir çıla yo çıla mir yo çıla
Qe mevaj mir çıla yo çıla mir yo çıla

Dunya bueri mird nibên
Pizon vılñên qim nikên
Ning don erdir m a tersnên
Ki mıl k kom yo persnikên

Herçi verdiyo wêri
Herçi biyo timona
Herçi verdiyo wêri
Herçi biyo vıla, biyo vıla
Qe mevaj mir çıla yo çıla mir yo çıla²⁴

23 Seslendiren: Rençber Aziz. Karasu, s.215.

24 Seslendiren: Mücahit Göker. <http://www.youtube.com/watch?v=I2P8SBm557s> (Erişim Tarihi: 03 Temmuz 2018).

Örnek: Nigena

Gençlerin evlilik konusu, yergi türkülerinde işlenmiştir. Birbirini seven iki gencin evliliği ailelerinin iznine bağlıdır. Ancak kimi durumlarda kız tarafı erkek tarafından Zazacada “qalın” olarak adlandırılan “başlık parası” isteyebilmektedir. Maddi durumu başlık parası ödemeye elverişli olmayan delikanlı bu durumu türküde dile getirir:

Nigena ez nigena
Willê billê tu nigena
Nigena ez nigena
Willê billê tu nigena

Çım bavi tu peruno
Çımê dadê tu zerduno
Qalın ê tu mır vayo
Marq u zer u dolaruno

Keynekê tı çarawa
Tı çarawa komcarawo
Muradona Bazenona
Xırebara İbremona
Persawa tı persawa
Mı niezona komcarawa

Keynekê tı çı rında
Tı zarcê mıyon Zazona
Tı werdegê Darê Yêni
Tı alıncê Suelaxona
Persawa tı persawa
Mı nizona komcarawa²⁵

2.2.6. İş Türküleri

İş sırasında söylenen türküler ayrı bir gurubu oluşturur. Bu türküler, köylülerin yakınmaları, sosyal olaylar, işbirliği, isyankârlık vb. konuları içermektedir.

Bu tarz türküler, motive edici bir etkiye sahiptir. Psikolojik açıdan çalışanların motivasyonunu artırır. Söylenen türküler işin ritmik bir şekilde yapılmasını sağlar, bir bakıma iletişim aracı rolünü görür. Bazen söylenen

25 Seslendiren: Yakup Koçak. <http://www.youtube.com/watch?v=4KWqqpJ8Bzs> (Erişim Tarihi: 25 Temmuz 2018).

kılamların yapılan iş ile ne ritmik ne de anlam bakımından bir bağlantısı olabilir. Çalışırken eğlenmek için, işi hafifletmek, kısaltmak için de türküler söylenebilir.

Söylenen kılamlar doğrudan yapılan işle bağlantılı olmak zorunda değildir. Bazı durumlarda yapılan iş, şarkı söylemek için zemin oluşturmaktadır. Çoban şarkıları bu anlamda önemlidir. Sürüsünü güden çoban, hayvanlarını sakinleştirmek ve sıkıntılarını dile getirmek için yanık ve doğada yankılanan sesiyle türküler söyler.

Örnek: Dayê Mıro Vona

İnsanlar, geçmişten günümüze kadar yaşam alanlarındaki her türlü unsuru; iş hayatından tutup insanın tabiatla uyumu, alışverişi arasındaki bağ ile gelenek ve görenek gibi temaları sanatsal açıdan sürekli kullanmışlardır. Bu unsurlar süreklilik arz ettiği için folklorik unsurlar olup toplumların yaşamları hakkında bilgiler sunmaktadır.

İş türkülerinde yapılan işin yapılış şekli, işi yaparken karşılaşılan güçlükler konu alınır. Aşağıdaki “Dayê Mıro Vona” adlı kılamında kardeşi ile birlikte çobanlık yaptığını belirten ozan, çobanlık mesleğini icra ederken karşılaştığı zorluklar yüzünden verdiği emeğin karşılığını alamadığını belirtmiştir. Otlaklarının dere kenarında olduğunu, hayvancılıkla elde ettiği ürünlerle geçimini sağlayamadığını, komşularına bile bir ikramda bulunamadığını belirterek bu durum karşısında duyduğu sitemi anne ve babasına dile getirmiştir:

Dayê bego vono, dayê miro vono
Dayê hewaro derdê mı girono
Dayê şıqa dergi ha dêri verda
Bawo şıga dergi ha dêri verda

Dayê ez u mirê xwi ma gawoni
Bawo ma gawoni gawon guelikoni
Dayê ezu birê xu ma gawoni
Bawo ma gawoni gawon guelikoni

Dayê taşte mın u mir mı dı nonu
Bawo taşte mını mir mıdu nonu
Dayê ma çı bueri çı bıd cirononi
Bawo maçı bueri, çı bıd cirononi
Dayê hoşi hoşi, bawo hoşi hoşi
Dayê mongê e'd biya ma bı dueşi

Dayê mastu tueraq run bêr birueşi
 Bawo mast u tueraq, run bêr birueşi
 Dayê bego vono, dayê miro vono
 Dayê hewaro derdê mı girono²⁶

2.2.7. Dügün Türküleri

Türkülerin en çok söylenildiği alanların başında nişan, düğün ve kına törenleri gelmektedir. Türkü, bu merasimlerin vazgeçilmez unsurudur. Bu merasimlerde türküler eşliğinde yöresel halk oyunları oynanır.

Düğün insan hayatında, bir erkek ile bir kadın arasında evlenme denilen geçiş döneminin en önemli özelliğidir. Düğün toplumsal bir olaydır. Her toplulukta bireyler kendi gelenek, görenek ve inanışlarına uygun düğün merasimleri, törenleri düzenlerler. Düğünde amaç kadın ve erkeğin evliliğini ilan etmek, toplumun gözünde geçerli kılmak, kutlamak ve kutsamaktır. Düğün töreniyle evlenecek çiftlerin kuracakları yuva, ailelerinin akrabalık bağları davetlilerin katılımıyla tasdiklenmiş olur.²⁷

Düğün türkülerinin konusu bir hayli geniştir. Düğün türkülerinde iki aşkın birbirine duyduğu aşk, karşılıksız aşk, ailelerin evliliğe izin vermemesi durumu, toplumdaki yanlış gelenekler, gelinin ailesinden ayrılacağı için duyduğu üzüntü, toplumun başından geçen önemli olaylar vb. türkülere konu olabilmektedir.

Örnek: Dayê Lêyro

Düğünlerde konu evlilik olunca kadının nazı en çok ele alınan konular arasındadır. Kızın hamarat oluşu evlenecek kızda aranacak en önemli özelliktir. Erkeğe naz edip, ağa kızı gibi davranıp bir söküğü bile dikmeyi beceremeyen kızlar eleştirinin odağında yer alır:

Dayê lêyro lêyro lêyro lêyro, dayê lêyro lêyro lêyro
 Dayê lêyro lêyro, ziracaw borunay mı

Kênê şını vırsi boni, dayê lêyro, lêyro, lêyro
 Pamênd şını vırsi boni, ziracay çım siyayay mı

Tegêl doni vistununo, dayê lêyro, lêyro, lêyro
 Tegêl doni vistununo, ziracay çım siyayay mı

26 Bayrak, II, 926

27 Bayrak, I, 390.

Hot tegêlun xêltnêni, dayê lêyro, lêyro, lêyro
Hot tegêlun xêltnêni, ziracay çım siyayay mı

Voni ma kêynêy axunê, dayê lêyro, lêyro, lêyro
Voni ma kêynêy axunê, dayê lêyro, lêyro, lêyro

Xalbıki kêynêy aşiqunê, dayê lêyro, lêyro, lêyro
Xalbıki kêynêy aşiqunê, dayê lêyro, lêyro, lêyro²⁸
Örnek: Ciranê

Evlenip yuva kurmak, çoluk çocuğa karışmak kız-erkek her gencin muradıdır. Bu muradı yerine getirmek her ne kadar güzel bir duygu olsa da genç kızlar için doğup büyüdüğü, evlilik çağına eriştiği ailesini terk etmek zordur. Kızın, kendisinden yaşça büyük istemediği biriyle evlendirilmesi daha zordur. Düğün günü geç kız evinde ailesine ağlayarak veda eder. Usul gereği oynadığı oyunda da halaya ayak uyduramaz ve halayın akışını bozar. Bu durum da kılaamlara konu olur:

Ciranê ciranê ciranê mın
Hevalê hogirê bermaliya mın

Na cirana mı bermena, ciranê ciranê ciranê mın
Hêsrın çımın gırgırmena, hevalê hogirê bermaliya mın
Qom şırını terk nikena, ciranê ciranê ciranê mın
Terkê dayka xwe nikena, hevalê hogirê bermaliya mın

Heval meberm zoma kalo, ciranê ciranê ciranê mın
İşlg zomê teqêl kêna, hevalê hogirê bermaliya mın

Cirana mı ciyerdo yena, ciranê ciranê ciranê mın
Ciyerdo yena dêst mı gena, hevalê hogirê bermaliya mın
Dêst mı gena reqısyena, ciranê ciranê ciranê mın
Lıngê govend xelitnena, hevalê hogirê bermaliya mın²⁹

Örnek: Mı Bêni

Evliliklerde esas olan iki kişinin birbirine gönül vermesidir. Bazı durumlarda gönülsüz evlilikler de yaşanabilir. İlgi duyduğu kızıdan evlilik onayı alamayan delikanlı sevdiğini kaçırarak muradına ermek ister. Kızın gönül-

28 Derleyen: Seyidhan Kurij. Bayrak, II, 924.

29 Derleyen: Seyidhan Kurij. Bayrak, II, 874.

süz oluşu durumu zorlaştırır. Delikanlı zorla da olsa bir plan dâhilinde kızı kaçıır. Sonra erkek tarafı kız tarafına uzlaşıya gider. Aşağıdaki türküde da istemediği biri tarafından kaçırılma korkusu yaşayan bir genç kız duygularını türkü ile ifade etmiştir:

Mı bēni ha mı bēni
Dayê dayê mı bēni
Hot tēn yēni mı bēni
Dayê dayê mı beni

Kaçırılan kız bir süre kimsenin bilmediği bir yerde tutulur. Uzlaşma arayışlarının uzun sürmesi durumunda yerlerinin tespit edilmemesi içinde sürekli yer değişikliği yapılır. Bu yer değişiklikleri, kızın gönülsüz olması ve zorla alıkonulması durumunda eziyete dönüşür:

Mı senacêr Çolig kēni
Dayê dayê mı bēni
Myon çomur ra kaşkēni
Dayê dayê mı beni
Mı dew bı dew çarnēni
Dayê dayê mı bēni
Hot kil sabun gēni
Dayê dayê mı beni
Dest u lingun mı şueni
Dayê dayê mı beni

Kız tarafının şikâyetçi olması durumunda güvenlik güçleri devreye girer ve kızı kaçıranlar hakkında soruşturma başlar. Kızın ifadesine başvurulur. Kızın gönülsüz olması durumunda kız ailesine teslim edilir.

Qerequel qerequel mı çarnēni
Dayê dayê mı bēni
İfadê fêk mı gēni
Dayê dayê mı beni

Mı zwaponid hêlîsnēni
Dayê dayê mı bēni
Hêwalê sawci kēni
Kek u ewdal u mı bēni
Sêr qic karar nigēni

Dayê dayê mı bêni³⁰

Örnek: Xonê H'eci

Sevdiği kızı ailesinden istemesine rağmen, kız ailesi onay vermediği için muradına eremeyen delikanlı, duygularını kılamla ifade eder. "Xone H'eci" (Hacının Kızı Hanım) adlı türküde da kız babasının onayını alamayan delikanlı kızı kaçırmaya karar verir. Hacı, kızın babası olup yörede nam sahibidir. Hacının kızını kaçırmak da büyük risk taşır. Gül yüzlü sevdiğinin aşkından her şeyi göze alan delikanlı Hacının kızını kaçıtır. Bu durum türkülere konu olur ve yörede dilden dile dolanır:

De gıdı gıdı de gıdı gıdı

De gıdı gıdı Xonê H'eci

Xonê H'eci gulvarêka

Şew dewruna ruej feleka

Dest Xon biger hêt mereka

Hec von Xonê mı naşıya

Teres von Xonê mı naşıya

Mı Xon niya cerg başiya

Cerg guereta kue ra şiya

Sêr bon H'eci yo mêduno

Bın bon H'eci yo mêduno

Inı meydun asturono

Inı meydun kexiluno

De gıdı gıdı de gıdı gıdı

De gıdı gıdı Xonê H'eci

Anonim

Kaynak Kişi: Mazhar Yılmaz

Derinçay Köyü / Karlıova

2.2.8. Kişiler Üzerine Söylenmiş Türküler

Kişiler arası tutumlar, sürtüşmeler, düşünsel ayrılıklar, bir kişiye duyulan sevgi, toplumda tanınmış birinin hayat hikâyesi vb. durumlar da çoğu zaman türkülere konu olabilmektedir. Kişiler üzerine söylenmiş türkülerde hakkın-da türkü söylenen kişi genellikle toplumda tanınan biridir. Bu tarz türküler ele alınan kişiyi övücü veya yerici nitelikte olabilir. Bazı durumlarda ozan hedef aldığı kişiyi türküleriyle taşlarken, bazı türkülerde sevgi beslediği kişi-

30 Derleyen: Seyidhan Kurij. Bayrak, III, 1483.

yi yüceltmektedir. Bu tarz türkülerde ozan eleştirdiği kişinin belli bir tutum veya davranışını ince bir üslupla eleştirir veya övgüye layık gördüğü yönlerini belirtir.

Örnek: Wıso Wıso Wırriso

Rençber Aziz çoğu eserinde kara mizah kullanan sivri dilli bir halk ozanıdır. Sol/ komünist bir düşünceye sahip olduğunu sık sık ifade eden Aziz, karşıt düşünceleri türküler yoluyla eleştirmiştir. Babasının amcasının oğlu olan Hacı Yusuf, dönemin MHP Genel Başkanı Alpaslan Türkeş'in Bingöl'e yaptığı ziyarette bir büyük baş hayvan kesmiştir. Bu durum Rençbe Aziz'in pek hoşuna gitmez ve o sıralar bulunduğu Almanya'dan türküsünü bir bant kaydına dökerek gönderir:

Wıso, Wıso, Wırris o Wıso
Ravrêy mektub bıniso, Wırriso
Biwun, bıpers, bıniso, Wıso

Nakarat bölümünde amcasına "Rus Yusuf" diye seslenen Aziz, amcasının kendisine ara sıra mektup yazması ve hâlini sorup, öğrenmesi gerektiğini ifade eder. Wısfun köyünün ikisine de kalmadığını belirterek amcası Yusuf'u amcalıktan reddettiğini söyler. Kendisini unuttuğu takdirde gittiği haccın kabul olmayacağını dile getirir:

Wısfun mınno tu piya nêbo, Wıso
Ap mın zê tu çinebo, Wırriso
Tı mı xwı vira bıkse, Wıso
O h'êc tu qebug nêbo, Wırriso

Wıso, Wıso, Wırris o Wıso
Ravrêy mektub bıniso, Wırriso
Biwun, bıpers, bıniso, Wıso

İkinci bölümde kendisine sevdiği kızı istemeye gitmediği için amcası Yusuf'a sitemini dile getiren Aziz, "Qatiri tepesinde kurtlar yesin seni!" diyerek beddua eder:

Tu qet niva ez hêw şêr, Wıso
Kêyneka qıj Ez'ir bêr, Wırriso
Tı vêr xwı tad radra şuer, Wıso
Qil Qatiri ya vêrg tu buer, Wırriso

Wıso, Wıso, Wırris o Wıso
 Ravrêy mektub bıniso, Wırriso
 Biwun, bıpers, bıniso, Wıso

Türkünün son bölümünde sazımın sesi kulağına gelsin diyen Aziz, Yusuf'un; babası Filit Doreşî'nin amcasının oğlu olduğunu belirtir. Amcası Yusuf'u karpuz çiçeğine benzeten Aziz, onun Türkeş'in partisine girmesini Türkeş'in karısına âşık olma durumuyla açıklar:

Vêng saz mı biyor tu gueşi, Wıso
 Dezêy Filit Dorêşi yo, Wırriso
 Wıs zê villê zebeş o, Wıso
 Zêr kot cıniyê Turkêş o, Wırriso
 Vun kot partyê Turkêş o, Wırriso³¹

2.3. Ezgilerine Göre Türküler

2.3.1. Düğün Halay Türküleri

Türküler düğün merasimlerinin vazgeçilmez unsurlarıdır. Düğünlerde türküler eşliğinde yöresel halk oyunları oynanır. Bingöl yöresinde halk oyunları genellikle türküler eşliğinde nişan, kına, düğün eğlencelerinde, asker uğurlamada, karşılama törenlerinde, festivallerde oynanır. Halk oyunları, ait olduğu toplumun duygu, düşünce, heyecan, zevk ve sevinçlerini yansıtan en değerli folklor ürünlerinden olup, yöreye özgü, kendine has ritmik hareketlere ve çeşitli figürlere dayanır. Bingöl yöresi halk oyunları yöre insanının yaşadığı çevre ile ilişkisini çeşitli şekillerde yansıtmıştır. Tabiatı yararlanma, tabiatı taklit etme ve tabiata uyum sağlama durumları yöresel halk oyunları ile ifade edilmektedir. Halk oyunları eski çağlardan itibaren gelişerek kademe kademe günümüze ulaşmıştır.

Düğün türkülerini oynanan oyun temposuna göre farklılıklar gösterir. Bingöl yöresinde oynanan halk oyunları ağır (Delilo, Grani vb.), orta (Esmer, Çepik, Dıling vb.) ve yüksek (Wışkê, Diz kırma, Kartal vb.) tempoda oynanan oyunlar olarak üç sınıfa ayrılır.

Konu bakımından çok geniş bir kapsama sahip olan düğün türkülerini, ezgi bakımından da eşlik edilen oyun havasına göre farklı türleri bulunmaktadır. Oynanan oyuna heyecan katması için nakarat bölümlerinde tekrar ve aliterasyon sanatları sıklıkla kullanılır. Türkünün nakarat bölümleri, her bent veya bölümden sonra bir ya da iki defa tekrar ettirilir. Türkülemeye eşlik eden çalgılar yoluyla da oyun ritmi tutturulmaya çalışılır:

Örnek: Demır Vaj
 Demır vaj demır vaj demır vajo

31 Seslendiren: Rençber Aziz. Karasu, s.64.

Zewajo bê zêr qe me vajo
Derdê kulê keynon yo lajo
Zewajo bê zêr qe me vajo

Demır vaj demır vaj demır vajo
Zewajo bê zêr qe me vajo
Derdê kulê lajon zewajo
Zewajo bê xeyr qe me vajo

Rêyê Çolig virajo
Demır vaj demır vaj demır vajo
Çolig ra şın qerajo
Zewajo bê xeyr qe me vajo

Kaynak Kişi: Kasım Yılmaz
Halifan Köyü/ Karlıova

Örnek: Day Vuno

Day vuno day vuno day vuno
Day vuno day vuno day vuno lê lê day qırbun çımun siyono

Riyer Kavar viraji day vuno day vuno day vuno
Ez tuera çiri vaji lê lê day qırbun çımun siyono

Laj şı kue xedyono day vuno day vuno day vuno
Ez semêr yı kuerfuno lê lê day qırbun çımun siyonu

Wısar yen waxt waruno day vuno day vuno day vuno
Ez pê kum şier waruno lê lê day qırbun çımun siyuno

Ser qêdya laj mı niumo day vuno day vuno day vuno
Dêrd daiyon çı gironu lê lê day qırbun çımun siyuno

Şar yenu mıra vuno day vuno day vuno day vuno
Laj tı şu İstanbulo lê lê day qırbun çımun siyuno

Çım mı ho riyı yınondo day vuno day vuno day vuno
Ez niezun ho çı haldo lê lê day qırbun çımun siyuno³²

32 Seslendiren: Said Altun <http://www.youtube.com/watch?v=X3NmFF9aCsl> (erişim Tarihi: 25.02.2019)

Örnek: Zırav

Zırav zırav zıravê lêyro lêyro ha lêyro
Zırav zırav zıravê ax çingê kafır bavê

Zırav şına gırşiki leyro leyro ha leyro
Semêd lemê tırşiki ax çingê kafır bavê

Zırav şına talbasun leyro leyro ha leyro
Kena pa ryze masun ax çinge kafır bavê

Zırav qıja qum veta leyro leyro ha leyro
Kasun masun kên tasun ax çinge kafır bavê

Daykê zırav cıveta leyro leyro ha leyro
Owk deroni dı hesreta ax çinge kafır bavê

Kutık belek gırawo leyro leyro ha leyro
Puncê zumay dırnawo ax çinge kafır bavê

Zırav pını pa dawo leyro leyro ha leyro
Pinê zırav esyawo ax çinge kafır bavê

Zırav zırav zıravê lêyro lêyro ha lêyro
Zırav zırav zıravê ax çingê kafır bavê³³

2.3.2. Dini Kasideler, Deyirler

Çoğunlukla medrese kökenli, dinî eğitim görmüş imam (mala), şeyh ve tarikât mensuplarınca üretilip seslendirilen kaside ve deyimlerden oluşmaktadır. Mevlit, kandil gibi dinî törenlerde seslendirilirler. Ezgi bakımından icrası müslüman toplumlarda ortak olan islamî usul ve kaidelere göredir:

Örnek: Behsi Eşqi

Wessar weşu wexti vilu buy ha yeno buya gulo
Helmu nefesu weş yenu dari beru haçi vilu

Ser newy miladi çiny yoa gula qey reçbera
Ser newy hicretu yenu yo hicretu peyxembera

Seba islumuy ma vaci vuni deva şıma kera
Seba welati ma bımri vuni aybu eyini hera

M. Mehmet Demirtaş Divanı

33 Bayrak, III, s. 1777.

2.3.3. Dengbêj Deyirleri

Aslı Kürtçe olan dengbêj sözcüğü, deng (ses) ve bêj (söyle) sözcüklerinden türemiştir. Ses sanatçısı, şarkıcı, türkücü anlamlarına gelmektedir.³⁴ Bu kelime, sözün ahenkle icra edilmesini sağlayan kişi anlamında kullanılmıştır. Halk arasında “*gewende, mirtık, begzade, âşık*”³⁵ olarak da adlandırılmaktadır. Dengbêjler genellikle köyden köye dolaşarak, hayatlarını söyledikleri destanlar, türküler, ilahiler ve hikâyeler ile sürdürmektedirler.

Tarihi çok eskilere dayanan denbêjlik, Kürt ve Zaza toplumu için önemli bir kültürel gelenektir. Denbêjler tarih boyunca toplumun kültür aynası olmuşlardır. Kültürel değerlerin taşıyıcı misyonunu üstlenmişlerdir.

Dengbêjlerin tarihçi rolü olmasıyla beraber onlar sözlü kültürün en büyük temsilcileridir. Toplumun başından geçmiş her türlü olayı kendilerine has üsluplarıyla türküye döker, türküsüyle dile getirirler. Dengbêjin özelliklerini şu şekilde sıralayabiliriz: Kulağa hoş gelen güzel ve özel bir sesi, kuvvetli bir nefesi vardır. İyi bir hafızaya sahiptir. Yaratıcı bir şair ve bestecidir.

Dengbêj deyimleri ezgi bakımından düzensizdir. Dengbêj türküyü kendi söyleyiş tazına uyarlar, ezgiyi kendi nefes gücüne göre ayarlar. Dengbêjler toplum ortamlarında, özel törenlerde sağ veya sol elini kulağına dayayıp, elinin parmağıyla kulağını kapatıp diğer kulağını açık tutarak, bilinen bir ezgiyi veya doğaçlama yoluyla o anda bir konu üzerine ürettiği türküyü özel yeteneğiyle seslendirirler:

Örnek: Gîdî Loy
 Gîdî loy gîdî loy
 Gîdî gîdî loy sera şina
 Daykê dayê kul û derdê mi girino
 Daykê hawa yenû haway ûmnuno
 Dayê pîyer û biskûnê mi kaydûno
 Daykê dayê derd û kulê mi girino
 Daykê dayê ma şînî Inî cyeruno
 Mi va mi wirdî kêrdî bin têlîyuno
 Gelo qum û eşîr xerîb er unî beşnê cînîyekuna
 Gîdî gîdî gîdî loy sera şina
 Kul û derdê mi girino³⁶

34 Gruba Xebate ya Vateyi, *Ferhengê Kirmancki (Zazaki)-Tırki*, Vate Yayınları, İstanbul 2009, s.129.

35 Gruba Xebate ya Vateyi, s.129.

36 Derleyen: Seyîdxan Kurij. <http://www.mirbotan.com/zazaca-sarki-sozleri/155668-zazaca-sarki-sozleri.html> (Erişim Tarihi: 15 Şubat 2019).

2.3.4. Ağıtlar (luri, şiwari, axıt, egide)

Ağıtlar, ezgi bakımından türkülerle kıyaslandığında düzensiz ve benzersiz bir söyleyiş tarzına sahiptir. Ancak kendi içinde ezgisel bir bütünlük taşır. Ninni ezgisiyle de benzerlikler taşır. Ağıdı yakan kişi söylemek istediği durumları belirttikten sonra nakarat bölümlerinde yüreğindeki acıyı dile getirir. *Ağıtlarda ritim, müzik ve ezgi birlikteliği vardır. Ağıt, yas törenleri içinde toplumsal kalıplar içinde söylenir.*³⁷

Örnek: Bırawo

Bırawo, bırawo, bırawo, bırawo!

Bırawo, bırawo, bırawo, bırawo!

Zerrê cigêr mı tur helyawo bırawo!

Tıg ma hetib hela bin bırawo, bırawo

Çiçêqa kuey Şerevdin, bırawo, bırawo

Willêy mı nezuna ez huney tu xwur kumca vên bırawo!

Zerrê mı turi helyawo, bırawo, bırawo!³⁸

Örnek: Ay Dayikê

Dayikê! Grano, grano, grano,

Korê! Garano, grano, grano,

Dayê derd u kulê mın grano

Derdê qaasê nê koyano

Ey Kurdên wa binê çiçaxano

Ez tersena ez bımırı mı di bımani

Ay korê, grano, grano,

Ay dayikê grano, garno, grano, garno

Dayikê dayê mi xo da serê banê keyeyê apano

Binê şiqê Rehmanan a

Dayikê dayê ez onewa kurdên kasparên cêr bi cêri

Dayikê dayê ez onewa yew estorê tê kay dano

Dayê, de biowne kam berxo, kam berano

Dayê pêru moneni Eli Heyderê werdekano

Ey piyor şon di sil verda serê ci tumnana

Ey papay da dayê mi re ci çimana

Ey hêyrana sineyê sediqana

Dê biowne kam berxo kam berano

Ay dayikê grano grano

Korê grano, grano

Dayikê wullay ez lajê apê xo nêgena

37 Artun, s.23.

38 Seslendiren: Rençber Aziz. Karasu, s.210.

Ez xo re Eli Heyderê werdekan zi begem kena
 Wullay daye ez xasê tu nêwena
 Ez xo re xillur wena pê mirena
 Ay dayikê! Garno, grano,
 Korê! Grano, grano...
 Zeki Özden³⁹

SONUÇ

Sözlü edebiyatın bir parçası olan Bingöl yöresi türküleri, yöre insanının yüzyıllardır süren gelenek ve göreneklerini, değerlerini, düşünce yapısını, arzularını, dünyaya bakış açısını kuşaktan kuşağa, dilden dile aktararak günümüze ulaştırmıştır. Bingöl yöresi insanının dünyaya ve hayata bakış açısını, hoşlandığı durumları, acılarını, sevinçlerini, sevdalarını, hasretini, mizahını, ortak tutum ve kaygılarını, toplumsal yaşantısının usul ve adetlerinin yansımalarını; bunun yanı sıra Zaza dilinin edebi yönünü bu türkülerde bulmaktayız.

Bingöl yöresi türküleri ile ilgili yapılan bu çalışma ile ilgili şu sonuçlara varılmıştır:

- ✓ Zazaca türkülerin edebi yönünün çok kuvvetli olduğu, incelemeye açık bu bakir alan üzerinde dil bilim açısından yapılacak çalışmaların Zazacaya önemli katkılar sağlayacağı, türkülerin Zazacanın dilsel yapısını ve özelliklerini çok iyi yansıttığı, Zazacanın şiir yazma ve şiir ahengi oluşturma konusunda çok kuvvetli ve etkili bir dil olduğu,
- ✓ Bingöl yöresinde söylenen halk türkülerinin yöre insanının karakteristik özelliklerini; ortak duygu, düşünce ve sorunlarını, farklı yönlerini yansıttığı, yöre insanının türkü söylemede çok iyi bir duygu derinliğine ve şairlik yeteneğine sahip olduğu,
- ✓ Çalışmada konu bakımından tasnif edilen türkülerde aynı türkünün birden fazla konu barındırdığı, bunun yanı sıra anlatımı güçlü kılmak için kalıplaşmış birçok deyim kullanıldığı, Bingöl ili sınırları içerisinde yer alan birçok köy, dağ ve yer adının da türkülerde yer güzellemeleleri yapılarak sıklıkla kullanıldığı, yerel konuların dışında ulusal sorunların da türkülerde konu olarak ele alındığı, toplumsal sorunların, yanlış gelenek ve göreneklerin türküler yoluyla eleştirildiği veya mizahi bir dille ele alındığı,
- ✓ Türküler incelendiğinde hece ölçüsüyle söylenmiş türkülerin yanı sıra

³⁹ Doğan Karasu, *Bingöl Dengbêjleri*, İstanbul 2007, s. 154.

hece ölçüsüne dikkat edilmeden söylenen türkülerin de olduğu, dize sonlarındaki sözcüklerde ses uyumu ve kafiye yapısına önem verildiği, yapı bakımından türkülerdeki beyitlerin ikili, üçlü ve dördü olarak gruplandırıldığı, bazılarının ise herhangi bir sınıflandırılmaya ve kuralla ihtiyaç duyulmadan seslendirildiği, türkülerde anlatımı güçlü kılmak ve türküde ahenk oluşturmak için özellikle nakarat bölümlerinde tekrar ve aliterasyon gibi çeşitli söz sanatlarının kullanıldığı,

- ✓ Bingöl yöresinde yöreden yöreye değişen ağız farklılıklarından dolayı söylenen türkülerin değişiklik gösterdiği, Zazacanın kabul edilmiş ortak gramerinin olmayışı sebebiyle bu türküler yazılı olarak kayıt altına alınmanın zor olduğu, yöre türkülerin sözlü olarak yayıldığı, bu sebepten aynı türkünün farklı versiyonlarının olduğu, çoğunlukla söyleyeninin belli olmadığı anonim türkülerden oluştuğu gözlemlenmiştir.

Konu bakımından tasnif edilen türkülerde şu tespitler saptanmıştır:

- Aşk türkülerinde sevgiliyi tarif etmek için sıkça benzetmelere ve söz sanatlarına başvurulmuş, 'zarac' motifi sevgiliyi tarif etmek için sıklıkla kullanılmış, toplumda evlilik üzerine uygulanan yanlış adetler türküler yoluyla eleştirilmiştir.
- Gurbet ve hasretlik türkülerinde ekonomik, sosyal, siyasal, askeri nedenlerle yaşanan göç kaynaklı memleket hasreti konu edilmiş, gurbet-veyken sılada özlenen her türlü unsur türkülere yansıtılmıştır.
- İş türkülerinde yapılan iş, işin yapılış şekli, işin icrası esnasında karşılaşılan güçlükler, verilen emeğin karşılığının alınmaması, yoksulluk gibi konular ele alınmıştır.
- Yergi türkülerinde özellikle dinî şahsiyetlerin eleştirisine sıkça rastlanılmaktadır. Bazı din adamlarının dini kullanarak toplum üzerinden yaptıkları sömürü, türkülerle eleştirilmiştir. Bunun yanı sıra toplumdaki yanlış evlilik adetleri, mevcut siyasi düzen eleştirileri de türküler yoluyla ele alınmıştır.
- Bingöl yöresine ait mizahi türkülerin konusu bir hayli geniştir. Toplumda sakarlığıyla bilinen kişiler, evcil hayvanlar, yöresel yemekler vb. unsurlar üzerinden toplumda yer alan her türlü unsur mizahî bir dille, yöreye ait mizah anlayışıyla türkülere konu edilmiştir.
- Düğün türkülerini konu bakımından en geniş konu içeriğine sahip türkülerdir. Düğün merasimlerinde konu iki bireyin evliliği olduğu için türkülerinin başlıca konusu evlilik üzerinedir. Gelinin baba ocağından ay-

rılacağı için duyduğu üzüntü, sevdiği kişinin başkasıyla evlendirilmesi, evliliklerde aile onayının alınamaması, maddi imkânsızlıklar nedeniyle sevdiğine kavuşamama vb. konuların yanı sıra evlilik ile ilgili olmayan toplumun ortak sorunlarını ve düşüncelerini konu edinen düğün türküleri de bulunmaktadır. Düğün eğlencelerinde söylenen türküler enstrümanlar eşliğinde belli bir halay ritmine uydurularak söylenmektedir.

- Yörede tanınmış kişiler üzerine söylenmiş türkülerde türküye konu olan kişinin aksak yönleri, yanlış tutum ve davranışları tenkitsel bir yaklaşımla ele alınmıştır.
- Yöre ağıtlarında genellikle sözlü anlatım tarzı benimsenmiş ve ölen kişinin olumlu nitelikleri dile getirilmiştir. İçerik olarak ağıdı yakılan kişiyi ölüme götüren nedenler, hayattayken o kişiye söyleyemediklerinden dolayı duyulan pişmanlık, yerinme duyguları ön plandadır.

Sonuç olarak Bingöl yöresi türkülerinin akademik anlamda incelenmesi, yörede konuşulan dil olan Zazacanın edebi yönüne önemli katkılar sağlayacaktır. Türkülerde sadece işlenen konunun, aktarılan duygunun ötesinde birçok Zazaca deyim, söz kalıbı, Zazacanın dil özelliklerini yansıtan birçok unsur bulunmaktadır. Bu çalışmamızla söz konusu hususlarda alana katkı sağlama çabası içinde olduk.

KAYNAKÇA

ARTUN, Erman, *Ansiklopedik Halkbilimi/Halk Edebiyatı Sözlüğü*, Adana 2014.

BAYRAK, Mehmet, *Kürt Müziği Dansları ve Şarkıları*, Cilt I-II-III, Ankara 2002.

BOR, Abdülkerim, *Bingöl Yöresi Zazaca Halk Türküleri*, Yüksek Lisans Tezi, Bingöl Üni., 2014.

ÇAKAR, M- F. Işık, Mehmetoğlu M., Sadıkoğlu E., Önen R., Tan S., *Kürt Dili ve Edebiyatı Ders Kitabı*, 2010.

Gruba Xebate ya Vateyi, Ferhengê Tırki-Kırmancki (Zazaki), 2. Baskı. İstanbul 2004.

Gruba Xebate ya Vateyi, Ferhengê Kırmancki (Zazaki)-Tırki, 3. Baskı. İstanbul 2009.

KARASU, Doğan, *Dinyad Yo Darê Ma, Rençber Eziz*, İstanbul 2012.

KARASU, Doğan, *Bingöl Dengbêjleri*, İstanbul 2007.

KURİJ, Seyîdxan, *Deyiri Çewligi*, İstanbul 2014.

KURİJ, Seyîdxan, *Wayê Hot Birayûn: Sanikan û Deyîranê Çewlîgê ra*, İstanbul 2002.